

VU Research Portal

Preliminary report on the extraction of hydrocarbons in Epirus

Dalakoglou, D.; Bormpoudakis, Dimitris

2019

DOI (link to publisher)

[10.13140/RG.2.2.35341.79842/3](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35341.79842/3)

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Dalakoglou, D., & Bormpoudakis, D. (2019). *Preliminary report on the extraction of hydrocarbons in Epirus*. (2 ed.) (infra-demos reports; Vol. 3). Infra-demos. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35341.79842/3>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Προκαταρκτική έκθεση για την εξόρυξη υδρογονανθράκων στην Ήπειρο

Δημήτρης Δαλάκογλου & Δημήτρης Μπορμπουδάκης

infra-demos

Μάιος 2019

2^η έκδοση, διορθωμένη, Μάιος 2019.

Βιβλιογραφική Αναφορά

Δαλάκογλου, Δ. & Δ. Μπορμπουδάκης (2019) Προκαταρτική έκθεση για τη εξόρυξη υδρογονανθράκων στην Ήπειρο. Αθήνα, Άμστερνταμ: infra-demos reports, DOI: **10.13140/RG.2.2.35341.79842/3**, διαθέσιμο στο: https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/79486899/EPIRUS_FINAL.pdf

Cite as

Dalakoglou D. & D. Bormpoudakis (2019) Preliminary report on the extraction of hydrocarbons in Epirus. Athens, Amsterdam: infra-demos reports, DOI: **10.13140/RG.2.2.35341.79842/3**, available at: https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/79486899/EPIRUS_FINAL.pdf

Οι συντάκτες της έκθεσης

Ο Δημήτρης Δαλάκογλου είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Vrije του Άμστερνταμ, όπου κατέχει την έδρα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με έμφαση στις υποδομές, την αστεακή πολιτική και την ανθρωπολογία της ανάπτυξης. Διευθύνει επίσης το ερευνητικό πρόγραμμα *infra-demos* του Ολλανδικού Οργανισμού Επιστημονικής Έρευνας (NWO) που μελετάει τη σχέση υποδομών και δημοκρατίας στην Ελλάδα. Έχει πάνω από 60 δημοσιεύσεις που περιλαμβάνουν μονογραφίες, συλλογικούς τόμους, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, ντοκιμαντέρ κ.λπ. Διδάσκει τα μαθήματα «Ανάπτυξη και παγκοσμιοποίηση» και «Ανάπτυξη και ανθρώπινη ασφάλεια» σε πάνω από 350 διεθνείς και Ολλανδούς φοιτητές κάθε χρόνο.

Ο Δημήτρης Μπορμπουδάκης είναι μεταδιδακτορικός ερευνητής στη Σχολή Ανθρωπολογίας και Διατήρησης του Πανεπιστημίου του Κεντ στην Αγγλία. Στην έρευνά του καταγράφει και μελετά τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στη χρήση και διακυβέρνηση της φύσης μέσα από το πρίσμα της πολιτικής οικολογίας. Έχει διδάξει «Ανθρώπινη οικολογία», «Γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών» και «Ποσοτικές μέθοδοι στην οικολογία» σε μεταπτυχιακούς και προπτυχιακούς φοιτητές.

*Η παρούσα έκθεση γράφτηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *infra-demos* του Ολλανδικού Οργανισμού Επιστημονικής Έρευνας (NWO), πενταετούς προγράμματος έρευνας και καινοτομίας το οποίο μελετά τη σχέση υποδομών και δημοκρατίας στην Ελλάδα (δες infra-demos.net).*

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
Εξορύξεις στη βιβλιογραφία	7
Το παραγμένο ιστορικό των εξορυκτικών πολυεθνικών	8
Η υποανάπτυξη της Ηπείρου	9
Ό,τι δεν μετριέται σε λεφτά	12
Συμπεράσματα	13
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	14
Βιβλιογραφία στα ελληνικά	18

Εισαγωγή

Η περιοχή της Ηπείρου έχει έρθει στο προσκήνιο της επικαιρότητας τόσο στην Ελλάδα όσο και πανευρωπαϊκά τον τελευταίο καιρό λόγω της έναρξης ερευνών για υδρογονάνθρακες στο πλαίσιο συμβάσεων έρευνας και εξόρυξης που υπέγραψε το ελληνικό δημόσιο με ιδιωτικές εταιρείες εξόρυξης υδρογονανθράκων. Μεγάλο μέρος των κατοίκων διαμαρτύρεται και δραστηριοποιείται ενάντια στις εξορύξεις (βλ. πορεία διαμαρτυρίας 2.000 ατόμων στις 3 Ιουνίου του 2018 άλλα και την ανάλογη πορεία διαμαρτυρίας του Μάιου του 2019 στα Ιωάννινα καθώς και μια σειρά πρωτοβουλιών ενάντια στις εξορύξεις τόσο τοπικά όσο και πανελλαδικά). Από την άλλη πλευρά, μεγάλο κομμάτι επίσημων φορέων (Περιφέρεια Ηπείρου, κεντρική κυβέρνηση, Ακαδημία Αθηνών κ.λπ.) καθώς και μια ομολογουμένως μικρή μερίδα κατοίκων προτείνουν την εξόρυξη ως αναπτυξιακή λύση στη χρόνια οικονομική υποανάπτυξη της Ηπείρου όπως διαγράφεται με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Ακολουθώντας αυτήν τη μέτρηση, η ιστοσελίδα της Περιφέρειας Ηπείρου περιγράφοντας τη φυσιογνωμία της περιφέρειας αναφέρει ότι είναι η φτωχότερη της Ελλάδας.¹ Στο πλαίσιο όλης αυτής της συζήτησης, στο παρόν κείμενο έχουμε δύο στόχους: Α) Να κατανοήσουμε κατά πόσο οι ανησυχίες των κατοίκων για τις εξορύξεις είναι βάσιμες και Β) Να προβούμε σε μια πρώτη απόπειρα κατανόησης του αναπτυξιακού πολιτικού πλαισίου όπως λαμβάνει χώρα στην Ήπειρο σε σχέση με την εξόρυξη υδρογονανθράκων μέσα από τις μεταβολές στη διεθνή θεωρία και πρακτική της ανάπτυξης. Για να απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημα θα εξετάσουμε εν συντομία τη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τις εξορυκτική οικονομία, το υπάρχον μητρώο μίας εκ των εμπλεκόμενων εταιρειών εξόρυξης κτλ. Για να απαντήσουμε στο δεύτερο ερώτημα θα παρουσιάσουμε μια σειρά σύγχρονων προσεγγίσεων που επικρατούν σήμερα στην επιστήμη της ανάπτυξης και στην πρακτική της εφαρμογή και θα τις συγκρίνουμε με τις επίσημες πολιτικές απόψεις περί υποανάπτυξης της Ηπείρου.

¹ <http://www.epirus.gov.gr/2009/region/face.html>

Εξορύξεις στη βιβλιογραφία

Σχετικά με τα επακόλουθα της εξορυκτικής βιομηχανίας μπορεί κανείς να βρει δύο τύπους μελετών στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία:

- A. Αυτές που σε θεωρητικό ή/και οικονομετρικό επίπεδο παρουσιάζουν συχνά την εξόρυξη υδρογονανθράκων ως μέσο αύξησης του εθνικού ή τοπικού ΑΕΠ και συμπεραίνουν ή υπονοούν ότι αυτό σημαίνει και γενικότερη οικονομική ανάπτυξη (Lewis 1955, Rostow 1960, Gallup κ.ά. 1999, Billmeier & Massa 2009, Capros κ.ά. 2015). Αυτές οι απόψεις δε χρειάζονται πολύ ανάλυση είναι μάλλον αυθαίρετά τα συμπεράσματα τους μιάς και υπονοούν ότι έχουμε δίκαιη και ίση κατανομή του ΑΕΠ ή των κρατικών εσόδων μιας χώρας, κάτι που είναι σαφές ότι δεν υφίσταται.
- B. Έπειτα είναι αυτές οι μελέτες που μελετούν συγκεκριμένα και συχνά κατά περίπτωση τις εξορύξεις και τα αποτελέσματά τους. Αυτή η δεύτερη κατηγορία βιβλιογραφίας μάς δίνει παραδείγματα κατά τα οποία η εξορυκτική βιομηχανία υδρογονανθράκων προκαλεί ανεπανόρθωτες βλάβες στην υγεία των κατοίκων (Osofsky κ.ά. 2011, Castro de la Mata κ.ά. 2014, Macey κ.ά. 2014) και αυξημένες επισκέψεις σε νοσοκομεία (στις κλινικές ουρολογίας, ογκολογίας και δερματολογίας, δεξ Jemielita κ.ά. 2015), καταστροφή του περιβάλλοντος (Grossman 1995, World Bank 2000, Hindery 2004, Raubach κ.ά. 2007), καταστροφή των τοπικών οικονομιών (Watts 2004, Maconachie & Hilson 2013), μεταβολή της εθνικής νομοθεσίας, ακόμη και δομική αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος προς όφελος των ιδιωτικών εταιρειών εξόρυξης (Watts 2004, Grugel & Riggirozzi 2012), παράνομη και εκτός σύμβασης εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, φοροδιαφυγή και λαθραία εξαγωγή του παραγόμενου προϊόντος (Shaxson 2007, Otusanya 2011), μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη μείωση των θέσεων εργασίας στις περιοχές εξόρυξης (Halliday 1977), εθνική και περιφερειακή κοινωνική ανισότητα (Buccellato & Alessandrini 2009) κ.λπ.

Επομένως, από μια πρώτη ανάγνωση της βιβλιογραφίας το εμπειρικό υλικό συνηγορεί συντριπτικά στο συμπέρασμα ότι οι εξορύξεις έχουν μάλλον πολλαπλά αρνητικά επακόλουθα για τις περιοχές που τις υφίστανται.

Το παραγμένο ιστορικό των εξορυκτικών πολυεθνικών

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε γιατί η πλειονότητα της διεθνούς βιβλιογραφίας επιδεικνύει τέτοια δυσπιστία στις εξορύξεις υδρογονανθράκων επικεντρωθήκαμε σε δύο μελέτες περίπτωσης δύο εξορυκτικών εταιριών, η μία εκ των οποίων εμπλέκεται στις εξορύξεις της Ηπείρου.

Η ισπανική Repsol, έχει αρκετά παραγμένο ιστορικό. Το 2015 εκδιώχθηκε κακήν κακώς από τα Κανάρια Νησιά, της Ισπανίας, όπου οι κάτοικοι δεν επιθυμούσαν την εξόρυξη υδρογονανθράκων και στο τέλος η εταιρεία αποσύρθηκε από την περιοχή μετά το κύμα διαμαρτυριών (Minder 2015). Το 2000 είχε εκδιωχθεί από την Αργεντινή λόγω της εμπλοκής της σε σκάνδαλο χρηματισμού πολιτικών, ενώ τελικά η εταιρεία εξανάγκασε την αργεντινική κυβέρνηση να της καταβάλει υπέρογκο ποσό (5 δισ. δολάρια ΗΠΑ) ως αποζημίωση για εκείνη την εκδίωξη, μιας και οι όροι των συμβάσεων ήταν τόσο ανισοβαρείς που είχαν δεσμεύσει τη χώρα να αποζημιώσει την εταιρεία παρόλο που παρανομούσε (Rucinski κ.ά. 2014). Επίσης η εταιρεία θεωρείται υπεύθυνη για περιστατικά εκτεταμένης μόλυνσης, βίας κατά ντόπιων, παράνομες πρακτικές εξόρυξης και γενικότερα παράνομες εταιρικές πρακτικές (μη δήλωση κερδών και μη πληρωμή ποσοστών στο κράτος και βλάβες στην υγεία ντόπιων πληθυσμών). Στη Βολιβία έχει συνδεθεί με τη νεοαποικιοκρατία, την ιδιωτικοποίηση των φυσικών πόρων και με εκτεταμένη φοροδιαφυγή και ως εκ τούτου το 2003 ήρθε αντιμέτωπη με ευρύτερες λαϊκές αντιδράσεις (που ονομάστηκαν «πόλεμος του αερίου» και κατέληξαν στον θάνατο 80 ανθρώπων) (Gavaldà 2003, Perreault 2006)· στο Περού, όπου η εταιρεία κερδίζει δισεκατομμύρια από τα κοιτάσματα φυσικού αερίου Camisea, οι ντόπιοι κάτοικοι υποφέρουν από υποσιτισμό, τα ψάρια και άλλα ζώα έχουν μειωθεί δραματικά, υπάρχει διάχυτη περιβαλλοντική ρύπανση (υδράργυρος) και ελάχιστο καθαρό νερό (Castro de la Mata κ.ά. 2014)· και στο Εκουαδόρ η εταιρεία εκμεταλλεύεται πετρελαιοπηγές μέσα στον διάσημο εθνικό δρυμό Yasuni, στον οποίο κατά το παρελθόν έχουν συμβεί διαρροές πετρελαίου (Reuters staff 2008) και οι ντόπιοι κάτοικοι, μέλη της φυλής Waorani, έχουν αποδεκατιστεί (Enström 2008).

Βέβαια τέτοιο ιστορικό συναντάται συχνά μεταξύ των πετρελαϊκών εταιριών. Μία άλλη εταιρία που ακούστηκε στην Ήπειρο ως πιθανός ανάδοχος του έργου η γαλλική Total καταδικάστηκε αμετάκλητα στη Γαλλία για μια από τις μεγαλύτερες πετρελαιοκηλίδες στη σύγχρονη ιστορία της χώρας, η οποία κατέστρεψε τις ακτές της Βρετάνης, ενώ της επιβλήθηκαν πρόστιμα και αποζημιώσεις εκατοντάδων εκατομμυρίων υπέρ των θυμάτων της μόλυνσης, του γαλλικού δημοσίου αλλά και φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης, τα οποία ακόμη χρωστάει (Saltmarsh 2010). Επίσης η Total καταδικάστηκε για την έκρηξη στο χημικό εργοστάσιο της θυγατρικής της στην Τουλούζη της Γαλλίας το 2001. Η βρετανική της θυγατρική, Total UK, καταδικάστηκε για τη μεγάλη έκρηξη στις εγκαταστάσεις που διαθέτει μαζί με την Texaco στο Χέρτφορντσαϊρ της Βρετανίας – σύμφωνα με τον βρετανικό «Guardian» αυτή ήταν η μεγαλύτερη φωτιά στην Ευρώπη σε καιρό ειρήνης, με 43 τραυματίες (Lewis και Macalister 2005). Η Total καταδικάστηκε ως υπεύθυνη, λόγω ελλιπών μέτρων προστασίας και στις δύο περιπτώσεις (French Ministry of Sustainable Development 2013, Lewis και Macalister 2005). Επίσης η Total έχει κατηγορηθεί για σκάνδαλα χρηματισμού πολιτικών στην Ιταλία (Dinmore 2008) και τη Μάλτα (Scicluna 2013), ενώ έχει καταδικαστεί για το ίδιο αδίκημα όσον αφορά το Ιράν (Boselli και Stempel 2013) και το Ιράκ (Stothard και Sheppard 2016). Σκάνδαλο προκάλεσαν η συνεργασία της με την αιμοσταγή χούντα της Μιανμάρ και η εκμετάλλευση καταναγκαστικής εργασίας, με συνέπεια η υπόθεση να φτάσει στα βελγικά δικαστήρια (η Total χωρίς να αποδεχθεί υπαιτιότητα πλήρωσε 5,2 εκατ. ευρώ υπό τη μορφή ταμείου αλληλεγγύης) («New York Times» 2005).

Είναι σαφές από τις δύο σύντομες μελέτες περίπτωσης ότι η εξόρυξη και επεξεργασία υδρογονανθράκων είναι συχνά επικίνδυνες παρά κερδοφόρες για τους κατοίκους των περιοχών όπου λαμβάνουν χώρα.

Η υποανάπτυξη της Ηπείρου

Η εξόρυξη υδρογονανθράκων προτείνεται ως λύση για την ανάπτυξη της Ηπείρου. Επίσης προωθείτε σε επίσημα έγγραφα άλλα κι από εμπλεκόμενους φορείς η ιδέα ότι η ευημερία – ακόμη και η υγεία, σύμφωνα με τη Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (EMΠ 2012)– των κατοίκων συνδέεται άμεσα με την εξόρυξη του πετρελαίου και την οικονομική ανάπτυξη που θα επιφέρει.

Δυστυχώς όμως τέτοιες απόψεις μπορούν να στηριχτούν μόνο σε απαρχαιωμένες επιστημονικές μεθοδολογίες (π.χ. τη μέτρηση του ΑΕΠ) των οποίων η εφαρμογή έχει αποτύχει και θεωρούνται ξεπερασμένες όχι μόνο από τις κοινωνικές επιστήμες και την επιστήμη της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης, αλλά ακόμη και από τους περισσότερους οικονομολόγους ήδη από τη δεκαετία του 1970 (Nordhaus και Tobin 1972, Hicks 1997, Stiglitz κ.ά. 2009, Σεν 2000).

Για να γίνει πιο κατανοητό πόσο αστήρικτες είναι τέτοιες απόψεις, αρκεί απλώς κάποιος να θυμίσει ότι ήδη από το 2010 το Αναπτυξιακό Πρόγραμμα του ΟΗΕ –ο μεγαλύτερος χρηματοδότης της διεθνούς ανάπτυξης– έπειτα από δεκαετίες αναζήτησης αλλά και πολλαπλής αποτυχίας των οικονομικο-κεντρικών αναπτυξιακών προγραμμάτων του, δεν θεωρεί το ΑΕΠ ως επαρκή δείκτη και τρόπο μέτρησης της ανάπτυξης. Στη θέση του υιοθέτησε έναν νέο δείκτη, τον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης, ο οποίος συμπεριλαμβάνει πιο κοινωνικο-κεντρικά στοιχεία. Επιπλέον της ανεπαρκούς μέτρησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (για την οποία ακόμη και ο Σάμιον Κούζνεντς, ο νομπελίστας επιστήμονας που την εισήγαγε, θεωρούσε ότι κακώς συνδέεται με την ευημερία), ο ΟΗΕ πλέον υπολογίζει στοιχεία όπως η εκπαίδευση ενός πληθυσμού μα και η υγεία του, η δυνατότητα επιλογών κ.λπ., ενώ πιο πρόσφατα κεντρικοί δείκτες έγιναν και αυτοί που μετρούν την κοινωνική ανισότητα² σε μία χώρα (Stewart 2013). Επιπλέον, δείκτες ευρείας χρήσης είναι αυτοί της Ανθρώπινης Ασφάλειας, η οποία ορίστηκε ήδη από την ιστορική Έκθεση Ανθρώπινης Ασφαλείας του 1994 του ΟΗΕ ως η απελευθέρωση των ανθρώπων από τον φόβο και τις ελλείψεις και περιλαμβάνει την περιβαλλοντική ασφάλεια, καθώς και ασφάλεια της τροφής³. Βλέπουμε δηλαδή ότι επιστήμονες και διεθνείς οργανισμοί, που κατά κανόνα, δεν διακρίνονται για τη ριζοσπαστικότητά τους, όχι μόνο θε θεωρούν την αύξηση του ΑΕΠ συνώνυμη της ανάπτυξης και της ευημερίας άλλα μάλλον το αντίθετο.

Για να γίνει σαφές πόσο παρωχημένες και άχρηστες είναι οι μέθοδοι μέτρησης της ανάπτυξης που επικεντρώνονται στα βιομηχανικού τύπου εγχειρήματα και στην επακόλουθη μεγέθυνση του

2 Ο ΟΗΕ χρησιμοποιεί, εκτός από τον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης (ΔΑΑ) που αναφέρθηκε παραπάνω, και τον «σταθμισμένο για την ανισότητα» ΔΑΑ, που υπολογίζεται λαμβάνοντας υπόψη και τις κοινωνικές ανισότητες στην πρόσβαση σε υγεία, παιδεία κ.λπ. Βλέπε <http://hdr.undp.org/en/content/inequality-adjusted-human-development-index-ihdi>.

³ UN Human Security Report 1994: New Dimensions of Human Security

ΑΕΠ μιας περιοχής, πλέον μια από τις κύριες σχολές στην επιστήμη και την εφαρμογή της ανάπτυξης, που υιοθετείται ευρέως από διάφορους διεθνείς οργανισμούς,⁴ είναι η λεγόμενη σχολή της «απομεγέθυνσης» (degrowth). Η θεωρία της απομεγέθυνσης προτείνει πως όχι μόνο δεν πρέπει να στοχεύουμε σε αύξηση του ΑΕΠ αλλά αντιθέτως να δοθεί έμφαση στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της παραγωγής μιας περιοχής και στους όρους με τους οποίους η οικονομική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα, πώς μοιράζεται το κέρδος, πώς ορίζεται η κερδοφορία, τι τεχνολογίες θα χρησιμοποιηθούν, τι σημαίνει ευημερία και άλλα κοινωνικοκεντρικά στοιχεία. Δηλαδή οι σχολές της απομεγέθυνσης επικεντρώνουν σε τομείς της οικονομίας που δεν μετρούνται σε όρους ΑΕΠ (Martínez-Alier et al. 2010, Kallis 2011). Η αύξηση του ΑΕΠ ή και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν μας λέει τίποτε για την κατανομή του προϊόντος και του πλούτου, η οποία είναι κατά κανόνα άνιση (Nordhaus και Tobin 1972, Stiglitz κ.ά. 2009).

Ήδη από τη δεκαετία του 1970 η καθηγήτρια Οικονομίας του Πανεπιστημίου της Ιντιάνα των ΗΠΑ Elinor Ostrom (Νόμπελ Οικονομίας 2009, δεξ Όστρομ 2002) μας έδειξε πως η απρόσκοπτη –αλλά με κοινώς αποδεκτούς όρους– πρόσβαση στα «κοινά», δηλαδή στους κοινούς πόρους (π.χ. δάσος, βουνό, νερό, αέρα κ.λπ.), αποτελεί πλούτο που δεν λαμβάνεται επαρκώς υπόψη στις μετρήσεις ανάπτυξης και ευημερίας. Η αξία τους όμως επιβεβαιώνεται όχι μόνο εθνογραφικά και εμπειρικά στην καθημερινή ζωή, άλλα και από το γεγονός ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες για χιλιετίες αντιμετώπισαν αυτούς τους πόρους ως κοινά αγαθά που δεν θα πρέπει να περιοριστούν σε ιδιωτική χρήση. Εξάλλου, πολλά νομικά συστήματα θεωρούν κατά καιρούς αυτά τα στοιχεία δημόσια ή κοινά (π.χ. στην Ιρλανδία το νερό θεωρείται κοινό και ελεύθερο αγαθό, για το οποίο δεν πληρώνεται λογαριασμός από τους χρήστες).

Επομένως, οι σύγχρονες σχολές τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης πλέον αντιπροτείνουν δείκτες όπως η ευημερία ή η ευτυχία ενός πληθυσμού (Helliwell κ.ά. 2018), η πρόσβασή του σε καθαρό περιβάλλον (ΟΟΣΑ 2017), η σχέση μισθού και κόστους ζωής (European Statistical System 2011), η γενικότερη ποιότητα ζωής (ο πολυπαραγοντικός Δείκτης Ευημερίας του ΟΟΣΑ) άλλα και η συμπερίληψη στοιχείων που δεν είναι μετρήσιμα με

4 Δες για παράδειγμα τους οργανισμούς που συμμετέχουν στη διοργάνωση του συνεδρίου PostGrowth2018 στις Βρυξέλλες, στα γραφεία της ΕΕ, <https://www.postgrowth2018.eu/organizers>: από μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μέχρι την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων, το Ευρωπαϊκό Συνδικαλιστικό Ινστιτούτο, ερευνητικούς φορείς και το Ευρωπαϊκό Γραφείο Περιβάλλοντος.

οικονομικούς/ποσοτικούς όρους, όπως τα προαναφερθέντα κοινά αγαθά που είναι διαθέσιμα σε όλους τους κατοίκους μιας περιοχής. Για παράδειγμα, πώς μπορούμε να μετρήσουμε την αξία της βιοποικιλότητας μιας περιοχής και την άφθονή παροχή τροφής (μανιτάρια, χόρτα, βότανα, κυνήγι, καρποί, σπόροι κ.λπ.) ή τον καθαρό υδροφόρο ορίζοντα (όπως π.χ. στη περίπτωση της Ηπείρου) τη δωρεάν πρόσβαση στο δάσος, τον καθαρό αέρα και την ευεξία που προσφέρει; Επιπλέον, τέτοια στοιχεία που είναι αδύνατο να προσμετρηθούν σε παλιότερες αλλά και σύγχρονες μετρήσεις της ανάπτυξης είναι πολιτισμικά στοιχεία, π.χ. γνώση τροφοσυλλογής, γνώση του τοπίου, γνώση των μεθόδων της παραδοσιακής κτηνοτροφίας μικρής κλίμακας, γνώση κατασκευής κτισμάτων και τοπικών δομικών υλικών, ανάλογων εργαλείων, τοπική γνώση καλλιέργειας τροφής, των θεραπευτικών ιδιοτήτων φυτών που αφθονούν στο περιβάλλον, μουσικής και άλλων τεχνών που ικανοποιούν τις ανθρώπινες ανάγκες κ.λπ.

Άρα για τις κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι πολύ πιο διευρυμένη από τους στενούς ορισμούς που ταυτίζουν την ανάπτυξη με βιομηχανικού τύπου παραγωγή και την απλοϊκή αύξηση του ΑΕΠ.

Ό,τι δεν μετριέται σε λεφτά

Η υγεία για παράδειγμα πώς μετριέται; Είναι πια κοινώς αποδεκτό στην επιστημονική κοινότητα (λ.χ. Srinivasan κ.ά. 2003, Mitchell και Popham 2008) ότι η υγεία ενός πληθυσμού, και ιδιαιτέρως των παιδιών (Landrigan κ.ά. 2004), είναι άμεσα συνδεδεμένη με το περιβάλλον στο οποίο ζει (ή περνάει χρόνο), το νερό και την τροφή που καταναλώνει, τον αέρα που αναπνέει, την ηχορύπανση ή τη φωτορύπανση, τη μόλυνση του εδάφους και του υδροφόρου ορίζοντα, την ελεύθερη πρόσβαση στη θάλασσα ή στο δάσος κ.λπ.

Επομένως η λεγόμενη βιομηχανική υποανάπτυξη είναι π.χ. συγκριτικό πλεονέκτημα για τις λίγες ζώνες της Ευρώπης που παρέμειναν «υποανάπτυκτες». Στοιχεία τα οποία κατά το παρελθόν – αλλά και στο παρόν, ειδικά π.χ. για την Ήπειρο– παρουσιάζονταν ως ενδείξεις υποανάπτυξης (η έλλειψη βιομηχανικών δραστηριοτήτων, η αραιά και χαμηλή δόμηση με φυσικά υλικά, [Votsi 2014, 2017]), στην ουσία είναι ενδείξεις ανάπτυξης σύμφωνα με τους δείκτες ανθρώπινης ανάπτυξης τους οποίους έχει υιοθετήσει ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών.

Ασφαλώς σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, με την αύξηση της ανεργίας και τη φτωχοποίηση της τελευταίας δεκαετίας, που σαφώς επηρεάζουν και την Ήπειρο, πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η ευρύτερη έννοια της ανάπτυξης δεν είναι ξεκομμένη από την οικονομική ευημερία. Συνδέεται άμεσα ακόμα και με τη στενά εννοούμενη οικονομική ανάπτυξη, όπως προκύπτει από τα διάφορα παραδείγματα ανάλογων «υποανάπτυκτων» περιοχών ανά τον κόσμο που αποτελούν τουριστικό προορισμό, αλλά ακόμη και τόπο μόνιμης μετοίκησης για πλειάδα ανθρώπων ακριβώς λόγω αυτής της «υποανάπτυξης» τους. Επιπλέον, τα προϊόντα τέτοιων περιοχών αντιστοίχως θεωρούνται τόσο ανώτερης ποιότητας που πλέον βρίσκουν μεγάλη ζήτηση σε τοπικές και στην παγκόσμιες αγορές. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ευρέως γνωστά λ.χ. τα ορεινά της Τοσκάνης, τα απομακρυσμένα από χιονοδρομικά κέντρα ορεινά της Ελβετίας, περιοχές του Μείν των ΗΠΑ η δυτική Ιρλανδία, ακόμη και τα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου.

Είναι σπουδαίο να σημειωθεί ότι η Ήπειρος αποτελεί ήδη διεθνώς γνωστό προορισμό ορειβατικού και φυσιολατρικού τουρισμού κλπ. Επομένως ένα μοντέλο ανάπτυξης βασισμένο στα υπάρχοντα εθνογραφικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά δεδομένα μπορεί να εστιάσει σε μια πιο ολιστική και κυκλική λογική η οποία να σχετίζεται με την άμεση διασύνδεση μιας σειράς τοπικών οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων προς την κατεύθυνση ευρύτερης ευημερίας, παρά στην ολική και βίαιη ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης, τζογάρωντας στην εξορυκτική οικονομία, η οποία με βάση το ιστορικό προηγούμενο αποδεικνύεται συνήθως καταστροφική για τις τοπικές κοινότητες.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας αυτήν τη σύντομη προκαταρκτική έκθεση θα πούμε ότι δυστυχώς οι συγκρίσεις με τις χώρες της Λατινικής Αμερικής και άλλες που θεωρούνται λιγότερο ευνοούμενες από την Ελλάδα είναι αναπόφευκτες. Σε συνδυασμό με άλλα «αναπτυξιακά» έργα (Ελληνικό, Σκουριές, πετρέλαια Κρήτης, εκτροπή Αχελώου, ανανέωση μονάδων λιγνίτη της ΔΕΗ), η περίπτωση των εξορύξεων στην Ήπειρο φαίνεται να δείχνει ότι η Ελλάδα βαίνει γοργά προς την κατάσταση εξαίρεσης, τυπική των χωρών τις οποίες η βιβλιογραφία ονομάζει «νεο-εξορυκτικές» (Savino 2016, «neo-extractivist state»). Δηλαδή χώρες που η οικονομία τους είναι βασισμένη στην πρωτογενή παραγωγή και την εξαγωγή φυσικών πόρων (πολύτιμα μέταλλα, πετρέλαιο, φυσικό αέριο) με ταυτόχρονη υποβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων, συχνά σε συνδυασμό με

αυταρχικές μεθόδους διακυβέρνησης. Αυτή η πορεία όμως δεν είναι αναπόφευκτη, καθώς η άλλη σύγκριση που μπορεί να γίνει είναι π.χ. με την Ισπανία (Κανάρια Νησιά), όπου οι εξορυκτικές εταιρείες εκδιώχθηκαν από τοπικές κοινωνικές συμμαχίες οι οποίες αντιστάθηκαν στις υποσχέσεις για τοπική και εθνική ανάπτυξη και απαίτησαν τον σεβασμό στην υπάρχουσα τοπική οικονομία κάνοντας και εν μέρει μια ευρύτερη κριτική στα μοντέλα ανάπτυξης.

Ασφαλώς στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς είναι δύσκολο να βρεθούν λύσεις αν δεν γίνει μια ευρύτερη κριτική των τρόπων που παράγουμε, καταναλώνουμε και ζούμε. Για παράδειγμα μπορεί διάφορες «υποανάπτυκτες» περιοχές της Ευρώπης να έχουν αύξηση του τοπικού ΑΕΠ εξαιτίας ακριβώς της καθαρότητας του περιβάλλοντος και των προϊόντων τους, αλλά εκεί τίθενται μια σειρά άλλα ερωτήματα σχετικά με τις τεχνολογίες και τις τοπικές σχέσεις παραγωγής ως συνολικός κύκλος. Για παράδειγμα, μια ολιγοπωλιακή εκμετάλλευση τέτοιων τοπικών πόρων με όρους φτηνής εργασίας δεν μπορεί να είναι απάντηση ευημερίας. Ούτε η εξαγωγή «καθαρών» προϊόντων σε λίγους πλούσιους ενώ ταυτόχρονα οι μεταφορές βασίζονται στο πετρέλαιο και προκαλούν ευρύτερη μόλυνση, κλιματική αλλαγή κ.λπ. μπορεί να δώσει λύσεις, ακόμη κι αν προσφέρει μερική ευημερία σε ευρύτερα τοπικά στρώματα. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, έχουμε και παραδείγματα όπου οι τοπικές κοινοτιστικές σχέσεις κινητοποιούνται σε αυτό το πλαίσιο, η Ήπειρος ήδη αναφέρεται αρκετά στη βιβλιογραφία για τις παραδοσιακές κοινοτιστικές της πρακτικές (Νιτσιακός 2015; Green 2005; Dalakoglou 2017) οι οποίες αποτελούν μια κληρονομιά την οποία βλέπουμε σήμερα να αξιοποιείται εκ νέου, αλλά μπορεί να αποτελέσει και σπορά για το μέλλον μιας διαφορετικής οικονομικής λογικής. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι στην Ήπειρο έχουμε και παραδείγματα ομότιμης παραγωγής διεθνούς κλίμακας, όπως οι δραστηριότητες του peer2peer lab, το πρόγραμμα Tzoumakers μεταξύ αγροτών στα Τζουμέρκα κλ.π.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Billmeier, A., & Massa, I. (2009). What drives stock market development in emerging markets – institutions, remittances, or natural resources? *Emerging Markets Review*, 10, 23-35

Boselli, M. & Stempel, J. (2013). Total settles U.S. bribe probe for \$398 million; CEO may be tried. Reuters 29 May 2013. <https://www.reuters.com/article/us-total-iran-idUSBRE94S1DT20130529>

- Buccellato, T., & Alessandrini, M. (2009). Natural resources: A blessing or a curse? The role of inequality. Discussion Paper 98. Centre for Financial and Management Studies
- Capros, P., De Vita, A., Fragkos, P., Kouvaritakis, N., Paroussos, L., Fragkiadakis, K., Tasios, N. & Siskos, P. (2015). The impact of hydrocarbon resources and GDP growth assumptions for the evolution of the EU energy system for the medium and long term. *Energy Strategy Reviews* 6, 64-79
- Castro de la Mata, G., Santillana, M., Shepard, G.H., & Smith, R.Ch. (2014). Camisea: Emerging lessons in development. Independent advisory panel on development issues in south central Peru. Lima, Peru. <http://www.southperupanel.org/html-us/downloads/consolidated-report-2010-2014.pdf>
- Dalakoglou, D. 2017 *The Road: (Im)mobilities, Spaces and Cross-Border Infrastructures in the Balkans*. Manchester: Manchester University Press.
- Dinmore, G. (2008) Head of Total Italy arrested in graft probe. *Financial Times* 17 December 2008. <https://www.ft.com/content/6ef1109a-cb9f-11dd-ba02-000077b07658>
- Enström, A. (2008). Ecuador's Yasuni Park: Oil exploration or nature protection? North American Congress on Latin America. <https://nacla.org/news/ecuadors-yasuni-park-oil-exploration-or-nature-protection>
- European Statistical System (2011). Sponsorship group on measuring progress, Well-being and sustainable development. Final Report adopted by the European Statistical System Committee. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/7330775/7339383/SpG-Final-report-Progress-wellbeing-and-sustainable-deve/428899a4-9b8d-450c-a511-ae7ae35587cb>
- French Ministry of Sustainable Development (2013). Explosion in the AZF fertilizer plant September 21st, 2001. https://www.aria.developpement-durable.gouv.fr/wp-content/files_mf/FD_21329_TOULOUSE_DP_JLC_GB_29072013.pdf
- Gallup, J.L., Sachs, J.D., & Mellinger, A. D. (1999). Geography and economic development. *International Regional Science Review*, 22, 179-232
- Gavaldà, M. (2003) Repsol, La Guerra del Gas de Bolivia. *Ecología Política*, 25,125-134
- Green, S. (2005) *Notes from the Balkans*. Princeton: Princeton University Press
- Grossman, G.M. (1995). Pollution and growth: What do we know? In I. Goldin & L. A. Winters (Eds.), *The economics of sustainable development* (pp. 19–47). Cambridge: Cambridge University Press

- Grugel, J., & Riggirozzi, P. (2012). Post-neoliberalism in Latin America: Rebuilding and reclaiming the State after crisis. *Development and Change*, 43, 1-21
- Halliday, F. (1977). Migration and the labour force in the oil producing states of the Middle East. *Development and Change*, 8, 263-291
- Helliwell, J.R., Layard, R., & Sachs, J. (2018). *World Happiness Report*. New York: United Nations
- Hicks, D. A. (1997). The inequality-adjusted human development index: a constructive proposal. *World Development*, 25, 1283-1298
- Hindery, D. (2004). Social and environmental impacts of World Bank/IMF-funded economic restructuring in Bolivia: An analysis of Enron and Shell's hydrocarbons projects. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 25, 281-303
- Jemielita, T., Gerton, G.L., Neidell, M., Chillrud, S., Yan, B., Stute, M., Howarth, M., Saberi, P., Fausti, N., Penning, T.M. & Roy, J. (2015). Unconventional gas and oil drilling is associated with increased hospital utilization rates. *PloS one*, 10, p.e0131093
- Landrigan, P. J., Kimmel, C. A., Correa, A., & Eskenazi, B. (2004). Children's health and the environment: public health issues and challenges for risk assessment. *Environmental Health Perspectives*, 112, 257-265
- Lewis, A. (1955). *The theory of economic growth*. London: Allen and Unwin
- Macey, G.P., Breech, R., Chernaik, M., Cox, C., Larson, D., Thomas, D., & Carpenter, D.O. (2014). Air concentrations of volatile compounds near oil and gas production: a community-based exploratory study. *Environmental Health*, 13, e82
- Maconachie, R., & Hilson, G. (2013). Editorial introduction: the extractive industries, community development and livelihood change in developing countries. *Community Development Journal*, 48, 347-359
- Mitchell, R., & Popham, F. (2008). Effect of exposure to natural environment on health inequalities: an observational population study. *The Lancet*, 372, 1655-1660
- Minder, R. (2015). Repsol abandons oil and gas exploration off Canary Islands. *The New York Times* 16 January 2015. <https://www.nytimes.com/2015/01/17/business/international/repsol-oil-gas-exploration-canary-islands.html>
- New York Times (2005). Total settles rights case. *New York Times* 29 November 2005. <https://www.nytimes.com/2005/11/29/business/worldbusiness/total-settles-rights-case.html>

- Nordhaus, W., & Tobin, J. (1972). Is growth obsolete? In: Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 5, Economic Growth. National Bureau of Economic Research General Series. <http://www.nber.org/chapters/c7620.pdf>
- OECD (2017). Green Growth Indicators 2017. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development
- Osaghae, E.E. (1995). The Ogoni uprising: oil politics, minority agitation and the future of the Nigerian state. *African Affairs*, 94, 325-344
- Osofsky, H.J., Osofsky, J.D., & Hansel, T.C. (2011). Deepwater horizon oil spill: mental health effects on residents in heavily affected areas. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 5, 280-286
- Perreault, T. (2006). From the Guerra Del Agua to the Guerra Del Gas: resource governance, neoliberalism and popular protest in Bolivia. *Antipode*, 38, 150-172
- Raupach, M. R., Marland, G., Ciais, P., Le Quéré, C., Canadell, J. G., Klepper, G., & Field, C. B. (2007). Global and regional drivers of accelerating CO₂ emissions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, 10288-10293
- Reuters staff (2008). Ecuador to fine oil company for spill near park. Reuters 7 February 2008. <https://www.reuters.com/article/environment-ecuador-repsol-spill-dc-idUSN0739629720080207>
- Rostow, W.W. (1960). *The stages of economic growth*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rucinski, T., González, A., & Gray, K. (2014). Spain's Repsol agrees to \$5 billion settlement with Argentina over YPF. Reuters 25 February 2014. <https://www.reuters.com/article/us-repsol-argentina/spains-repsol-agrees-to-5-billion-settlement-with-argentina-over-ypf-idUSBREA1O1LJ20140225>
- Saltmarsh, M. (2010) French court upholds verdict in oil spill. *The New York Times* 20 March 2010. <https://www.nytimes.com/2010/03/31/business/energy-environment/31total.html>
- Savino, L. (2016). Landscapes of contrast: The neo-extractivist state and indigenous peoples in “post-neoliberal” Argentina. *The extractive industries and society*, 3, 404-415
- Sciocluna, C. (2013). Malta bans Trafigura, Total unit from oil supply tenders. Reuters 21 February 2013. <https://www.reuters.com/article/malta-oil-enemalta/update-1-malta-bans-trafigura-total-unit-from-oil-supply-tenders-idUSL6N0BLDRU20130221>

- Srinivasan, S., O'Fallon, L. R., & Deary, A. (2003). Creating healthy communities, healthy homes, healthy people: initiating a research agenda on the built environment and public health. *American Journal of Public Health*, 93, 1446-1450
- Stiglitz, J.E., Sen, A., & Fitoussi, J.P. (2009) Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (CMEPSP). <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/documents.htm>
- Stothard, M., & Sheppard, D. (2016) Total and Vitol fined in Iraq corruption case. *Financial Times* 26 February 2016. <https://www.ft.com/content/c46bb45a-dc7a-11e5-98fd-06d75973fe09>.
- Votsi, N.E.P., Mazaris, A.D., Kallimanis, A.S., & Pantis, J.D. (2014). Natural quiet: An additional feature reflecting green tourism development in conservation areas of Greece. *Tourism Management Perspectives*, 11, 10-17
- Votsi, N.E.P., Kallimanis, A.S., & Pantis, J.D. (2017). An environmental index of noise and light pollution at EU by spatial correlation of quiet and unlit areas. *Environmental Pollution*, 221, 459-469
- Watts, M. (2004). Resource curse? Governmentality, oil and power in the Niger Delta, Nigeria. *Geopolitics*, 9, 50-80
- World Bank (2000). Bolivia-hydrocarbon Sector Social and Environmental Management Capacity Building Project – learning and Innovation Loan (LIL), Project Information Document BOPE65902, Washington, D.C.: World Bank
- Shaxson, N. (2007). Oil, corruption and the resource curse. *International Affairs*, 83, 1123-1140
- Otusanya, O. J. (2011). The role of multinational companies in tax evasion and tax avoidance: The case of Nigeria. *Critical Perspectives on Accounting*, 22, 316-332

Βιβλιογραφία στα ελληνικά

- ΕΜΠ [Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Μεταλλευτικής Τεχνολογίας και Περιβαλλοντικής Μεταλλευτικής σε συνεργασία με την ΕΠΕΜ] (2012) Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων για την έρευνα και εκμετάλλευση υδρογονανθράκων στη χερσαία περιοχή «Ιωάννινα» της Περιφέρειας Ηπείρου
<http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=67iRIurHPv8%3D&tabid=766&language=en-US>

Όστρομ, Ε. (2002). Η διαχείριση των κοινών πόρων. Αθήνα: Καστανιώτης

Νιτσιάκος, Β. (2015) Πεκλάρι. Ιωάννινα: Ισνάφι

Σεν, Α. (2000). Για την ηθική και την οικονομία. Αθήνα: Καστανιώτης